

ban is megállja a helyét, de amikor helyesen kapcsoljuk össze azokat, meglehetősen jól használhatók. Túlzás lenne feltételezni, hogy minden, vagy akár csak a legtöbb erkölcsi kérdésnek van elfogadható megoldása. Talán csak néhány válaszolható meg kielégítően. A társadalom szempontjából bölcs elgondolás az intézmények olyan rendszerét foglalná magában, amelyben nem merülnek fel gyakran leküzdhetetlen nehézségek, s amely számolna az egyszerű és világos elvek szükségességével.

15. § A VÁRAKOZÁSOK ALAPJAKÉNT SZOLGÁLÓ ALAPVETŐ TÁRSADALMI JAVAK

Most már befejezhetem a két elv rövid kifejtését és a bennük kifejezésre jutó eljárási felfogás magyarázatát. Később leírom majd azt az intézményes rendet, amely átülteti a gyakorlatba a felfogást, s további részleteket is bemutatok. Pillanatnyilag azonban néhány előzetes problémát kell tisztáznunk. Először a várakozások és értékelésük kérdését vizsgálom meg.

A dolog jelentőségét azzal érzékeltethetjük, hogy összehasonlíthatjuk a felfogást a haszonelvűséggel. A hasznosság elve az alapszerkezete vonatkozásban azt igényli, hogy valamennyi lényeges társadalmi helyzetet figyelembe véve a várakozások lehető legmagasabb számszerű összegének elérésére törekedjünk. (A klasszikus változat az adott társadalmi helyzetben lévő személyek száma, az egy főre eső átlag elve alapján súlyozza a várakozásokat.) Nyilvánvaló – a lényeges társadalmi helyzetek meghatározásának kérdését a következő szakaszokra hagyva –, hogy a haszonelvűség e várakozások meglehetősen pontos mérését feltételezi. Nem csupán számszerű mérésre van szükség minden egyes reprezentatív egyént tekintve, de a mérésnek valamiképpen a személyek közötti összehasonlíthatóságban is értelmezhetőnek kell lennie. Ha azt akarjuk mondani, hogy némelyek nyeresége fontosabb, mint mások vesztesége, akkor olyan módszert előfeltételünk, amellyel megfélemlíthetjük egymásnak a különböző személynél mért egységeket. Nincs okunk nagy pontosságot követelni, ám mégsem hagyhatkozhatunk ösztönös megérzésekre. Az érdekek magasabb szintű egyenlegére vonatkozó ítéletek ugyanis tág teret hagynak az ellenétes ítételek számára. Sőt, lehet, hogy ezek az ítéletek erkölcsi és más

eszméken alapulnak – hogy az elfogultságot és az önérdeket már ne is említettük –, s ez kérdésessé teszi érvényességüket. Pusztán azért, mert valóban valami olyasmit csinálunk, amit a jólet személyek közötti összehasonlíthatóságunk nevezünk, még nem mondhatjuk, hogy értjük a kérdéses összehasonlíthatóság alapját, vagy hogy helyesként kellene elfogadnunk azokat. E kérdések eldöntéséhez meg kell magyaráznunk az ítéleteket, és meg kell határoznunk kritériumaikat (49. §). A társadalmi igazságosság kérdéseinél olyan objektivitást kell keresnünk ezekhez az összehasonlíthatóságokhoz, amelyeket az emberek elismerhetnek és közösen elfogadhatnak. Úgy tűnik, hogy jelenleg e nehézségekre nincs kielégítő haszonelvű válasz. A hasznosság elve tehát az előnyök mérlegelése során alighanem olyan szigorú követelményeket támaszt ítélőképességünkkel szemben, legalábbis mai ismereteink szerint, hogy az igazságosság kérdéseiben még a legjobb esetben is csak egy bizonyítatlan fórumhoz fellebbezhetünk.

Mindazonáltal nem állítom, hogy e problémák kielégítő megoldása lehetetlen. Noha e nehézségek valódiak, és a társadalmi különbségek elvével elkérülhetők, mégsem kívánom e tekintetben a rivális elv viszonylagos érdemeit hangsúlyozni. A személyek közötti összehasonlíthatóság szkepticizmus ugyanis gyakran támaszkodik viathatató nézetekre; például arra, hogy a jólet mutatójánál szolgáló öröm vagy élvezet erőssége valójában a tesztá érzékelés erőssége; s hogy amíg a személy tapasztalhatja és ismerheti az ilyen érzékletek erejét, mások érzékelését illetően lehetetlen az elfogadhatóan biztos tudás vagy következtetés. Mindkét nézet helytelennek látszik. A második – hacsak nem mutatható meg, hogy a jóletre vonatkozó ítéletek sajátos, áthidalhatatlan problémákat vonnak maguk után – egyszerűen a mások szellemének létezésével kapcsolatos szkepticizmus részese.¹⁵ Meggyőződésem szerint nem ebben rejtenek a haszonelvűség igazi nehézségei. Az a döntő, hogy még ha a személyek között össze is hasonlíthatjuk a vágyak teljesülését, ezeknek az összehasonlíthatóknak azokat az értékeket kell tükrözniük, ame-

¹⁵ Lásd H. L. A. Hart, 'Bentham' (Bentham), *Proceedings of the British Academy*, 44. kötet, London, 1962, 340. skk.; valamint Little: *Critique of Welfare Economics* (A jóletti közgazdaságtan bírálata), 54. skk.

lyek értelmessé teszik a vágyak megvalósítására irányuló törekvést. Ésszerűtlen, hogy az egyik, s ne a másik célt kövessük pusztán azért, mert az pontosabban értékelhető. A személyek közötti összehasonlítások körül kialakult nézeteltérés általában elhomályosítja a valódi kérdést, vagyis azt, hogy vajon a lehető legnagyobb összes (vagy átlagos) boldogságra kell-e törekednünk.

A társadalmi különbségek elve megoldja a személyek közötti összehasonlítások bizonyos nehézségeit. Ezt két módon teszi. Először is, attól kezdve, hogy megállapítható, ki a legkevésbé előnyös helyzetűek képviselője, a jólétről csak köznapitíteleket alkotunk. Tudjuk, hogy milyen nézőpontból kell értékelnünk a társadalmi rendszert. Nem számít, hogy e képviselőnek mennyivel rosszabb a helyzete a többiekénél. Ha vannak jobb és rosszabb helyzetek, úgy megtalálható a rangsorban a legrosszabb. A számbeli összevetésre vonatkozó további nehézségek nem merülnek fel, mivel nincs szükség személyek közötti összehasonlításra. És magától értetődő, hogy amennyiben a cél a lehető legtöbb elérése a legkevésbé kedvező helyzetűeket képviselő nézőpontból, úgy nem kell túlmenünk a köznapitíteleken. Ha el tudjuk dönteni, vajon egy alapszerkezeti változás jobb vagy rosszabbá teszi-e az illető helyzetét, úgy azt is meg tudjuk határozni, hogy melyik számára a legjobb helyzet. Nem kell tudnunk, milyen mértékben részesít előnyben az egyik helyzetet a másikhoz képest. A társadalmi különbségek elve tehát kevesebbet kíván a jólétre vonatkozó mindennapi ítéleteinktől. Sohasem kell számítgátnunk az előnyök összegét számszerű mérestit feltételezve. Amíg a legelső helyzet megtalálásához a személyek között minőségi összehasonlításokat végeztünk, ezután már az egyik reprezentatív személy ítéltöképessége is megteszi.

A társadalmi különbségek elve elkéri azokat a nehézségeket is, amelyek a személyek közötti összehasonlítások megalkotása érdekében bevezetett leegyszerűsítésekkel erednek. Az összehasonlításokat az alapvető társadalmi javakkal kapcsolatos várakozásokat segítségével végezzük el. A várakozásokat tulajdonképpen egyszerűen azoknak a javaknak a mutatójaként határozom meg, amelyekre egy reprezentatív személy számíthat. Valakinek a várakozása akkor nagyobb a másokénál, ha az ő helyzetében lévő személy esetében e mutató értéke nagyobb. Az alapvető javak, mint már említettem, olyan dolgok, ame-

lyekről feltételezhető, hogy az ésszerű ember akarja azokat, bármi más akarjon is még rajtuk kívül. A feltevés az, hogy bármik legyenek is közelebbre az egyén ésszerű tervei, bizonyos dolgokból inkább többet szeretne, mint kevesebbet. Amikor e javakból többet rendelkezik, szándékai megvalósítását és céljai valóra váltását tekintve rendszertint biztos lehet a sikerben, bármik legyenek is ezek. Az alapvető társadalmi javak – hogy széles kategóriákat állítsunk fel – a jog és a szabadság, a lehetőség és a hatalom, a jövedelem és a vagyon. (Nagyon fontos alapvető jó saját értékességünk érzése is, de az egyszerűség kedvéért ezzel csak jóval később, a 67. §-ban foglalkozom.) Nyilvánvalónak látszik, hogy ezek a dolgok általában megfelelnek annak a leírásnak, amit az alapvető javakról adtunk. Az alapszerkezethez fűződő viszonyuk alapján ezek társadalmi javak: minden szabadságot és hatalmat a főbb intézmények szabályai határoznak meg, s ezek szabályozzák a jövedelem és a vagyon megoszlását is.

A jónak az alapvető javak magyarázatára kialakított elméletét részletesebben majd a VII. fejezetben mutatom be. Közismert, Arisztotelészig visszanyúló felfogás ez, s az olyan, egyébként nagyon különböző filozófusok, mint Kant és Sidgwick szintén valami ehhez hasonlót fogadtak el. Ebben nincs vita a szerződésses és a haszonelvű tan között. Az alapgondolat szerint azt, hogy valakinek mi a jó, az határozza meg, hogy adott, elfogadhatóan kedvező körülmények mellett mi a legésszerűbb hosszú távú életcél számára. Egy ember akkor boldog, amikor ezt a célt többé-kevésbé sikeresen valósítja meg. Röviden, a jó az ésszerű vágy teljesülése. Fel kell tehát tennünk, hogy minden egyes egyén rendelkezik a saját körülményeinek megfelelő ésszerű életcéljal. Ezt úgy alakítja ki, hogy lehetővé tegye az érdekek harmonikus teljesülését; úgy rendezzi el a tevékenységeket, hogy a különböző vágyak egyszerre és egymás akadályozása nélkül teljesülhessenek. Ehhez az életcélhoz úgy jutunk el, hogy elutasítjuk azokat a terveket, amelyek sikere kevésbé valószínű, vagy amelyek kevésbé átfogó célokat állítanak eléünk. A rendelkezésre álló alternatívák közül az az életcél ésszerű, amelyet mindent figyelembe véve előnyben kellene részesítenünk vele szemben.

Feltevésünk szerint az emberek ésszerű életcéljai különböző végző célokra irányulnak ugyan, mégis mindegyik megvalósít-

tása megkíván bizonyos alapvető természeti és társadalmi javakat. Az életelelok különbözőnek, mivel az egyéni képességek, körülmények és szükségletek különbözőek, s az ésszerű életelek az ilyen esetlegességekhez igazodnak. Ám bármik is legyenek egy-egy számára a célok, az alapvető javak lesznek a szükséges eszközök. A nagyobb intelligencia, vagyon és lehetőség például megengedi az olyan célok elérését, amire az ember ezek nélkül ésszerűen nem gondolhatna. Egy reprezentatív személy várakozásait tehát annak alapján kell meghatározni, hogy az adott helyzetben az alapvető társadalmi javak milyen összetétele áll rendelkezésére. Noha az eredeti helyzetben a felek nem tudják, hogy mi a jó nekik, e feltételezés értelmében azt tudják, hogy az alapvető javakból inkább többet akarnak, mint kevesebbet. És ez elég információ számukra ahhoz, hogy azt is tudják, miként mozdítsák elő érdekeiket a kiinduló állapotban.

Vizsgáljunk meg ezzel kapcsolatban néhány problémát. Az egyik nyilván magának a fontossági mutatónak a kialakítása. Miként állapítjuk meg a különböző alapvető társadalmi javak fontosságát? A kérdést nagymértékben leegyszerűsíti az igazságosság két elvének rangsorára vonatkozó feltevés. Az alapvető szabadságok egyenlőek, és a méltányos esélyegyenlőség is fennáll. Sohasem kell mérlegelnünk e szabadságok és jogok más értékekhez viszonyított fontosságát. A különbözőképpen elosztott alapvető társadalmi javak a hatalom és a hivatalos tekintély kiváltságai, illetve a jövedelem és a vagyon. A nehézségek azonban nem olyan nagyok, mint első pillantásra gondolhatnánk. Az egyetlen fontossági mutató, amit vizsgálunk, a legkevésbé előnyös helyzetű csoporté. A más reprezentatív személyek által élvezett alapvető javak körét úgy alakítjuk, hogy a szokásos kikötések mellett ezen az egy mutatón javítsunk. A kedvezőbb helyzeteket nem kell részletesen értékelnünk, amíg biztosak vagyunk abban, hogy kedvezőbbek, ez viszont sok esetben könnyen megállapítható, hiszen itt rendszerint többet találunk az alapvető javak mindegyikéből. A nagyobb hatalom és a vagyon általában együtt jár. Elég azt tudnunk, hogy a kedvezőbb helyzetűek által birtokolt javak mennyisége miként befolyásolja a leginkább kedvezőtlen helyzetűek kilátásait. Tehát a fontossági mutató problémája nagyjából arra a kérdésre egyszer-

rűsödik le, hogy a legkevésbé előnyös helyzetűek – és amit általában még beleértünk, a legkisebb hatalmúak és a legalacsonyabb jövedelműek – szempontjából miként oszlanak meg az alapvető javak. Az ezt a csoportot képviselő személy nézőpontjából keressük a megoldást, s azt kérdezzük, hogy az alapvető javak milyen körének a választása lenne ésszerű a számára. Itt bevallottan intuíciónkra támaszkodunk, de ez bizonyos fókig elkerülhetetlen. A cél az, hogy ésszerű gyakorlati megfontolásokkal helyettesítsük az erkölcsiakat, s hogy az intuícóra való hivatkozás területét korlátozzuk és pontosítsuk.

A másik nehézség a következő: Felvethető, hogy a várakozásokat nem az alapvető javak fontossági mutatójával kell meghatározni, hanem a vágyak teljesülésével, ami a javak felhasználására épülő tervek végrehajtásától remélhető. Hiszen végül is e célok teljesítése teszi az embereket boldoggá, s ezért a várakozásokra vonatkozó becslésekben sem szabad alapul vennünk a rendelkezésre álló eszközöket. A méltányosságként fel-felfogott igazságosság azonban nem ezt a nézetet vallja. Ez a felfogás ugyanis nem vizsgálja, hogy miként hasznosítják az emberek a rendelkezésükre álló jogokat és lehetőségeket, hogy azután lemérje, sőt, a lehető legnagyobb mértékben növelje a vágyak teljesülését. Nem próbálja meg értékelni a jó különböző felfogásainak viszonylagos értékét sem. Ehelyett feltesszük, hogy a társadalom tagjai ésszerűen gondolkodó személyek, akik képesek saját helyzetüknek megfelelően a jóról alkotott felfogásuk kialakítására. Mihelyt feltételezzük, hogy a jóról alkotott felfogások összeegyeztethetőek az igazságosság elveivel, többé már nincs rá szükség, hogy összehasonlítsuk a különböző személyek felfogásának értékességét. Egyenlő szabadságra birtokában mindenki tetszése szerint követhet bármely életcél, ha az nem sérti az igazságosság követelményeit. Az emberek a következő elv alapján osztoznak az alapvető javakban: egyeseknek több lehet, mint másoknak, de csak akkor, ha javíthatnak vele azok helyzetén, akinek kevesebb van. Ha már az egész rendszer felépült és működik, a vágyak teljesülésének össz-mennyiségét – vagy a tökéletességét – illetően már nem tesszünk fel kérdéseket. A dolgok úgy mennek a maguk útján, ahogy azok az elvek kívánják, amelyeket a felek az eredeti helyzetben választanak. A társadalmi igazságosság e felfogása szerint tehát a várakozásokat azoknak az alapvető javaknak a fontos-

sági mutatójaként határozzuk meg, amelyeket egy reprezentatív személy indokoltan remélhet. Egy személy kilátásai akkor javulnak, amikor előre láthatja, hogy még fogja kapni e javak valamely kívánatos együttesét.

Érdeemes megjegyeznünk, hogy a várakozásoknak ez az értelmezése valójában arra vonatkozó egyetértést jelent, hogy az emberek helyzetét csak azokra a dolgokra vonatkozóan hasonlíttuk össze, amelyekből bizonyára mindannyian többet szeretnénk. Ugy ténik, ez a leginkább kivitelezhető módja egy közmegegyezéssel objektív mérce, vagyis egy olyan közös mértékegység megalkotásának, amit ésszerűen gondolkodó személyek elfogadhatnak. Ezzel szemben a boldogság olyan értékelésben például, hogy az az ésszerű tervek végrehajtása során elért emberi siker, nem érthetünk hasonló módon egyet, maguknak a terveknek az értékében pedig még kevésbé. A kilátások alapvető javakra való alapozása persze egy újabb leegyszerűsítő eszköz. Alkalmasint szeretném majd kifejteni, hogy ez és a többi leegyszerűsítés miként párosul – bár ez szigorú értelemben nem szükséges – egy bizonyos filozófiai magyarázattal. Az elméleti feltételeknek természetesen több a feladatuk, mint a leegyszerűsítés; azonosítani kell a lényeges elemeket a megértésre váró tények magyarázata során. Ugyanígy elengedhetetlen, hogy az igazságosság elméletének részei a társadalom szerkezetének alapvető erkölcsi sajátosságait képviseljék, s ha az a látszat keletkezik, hogy ezek némelyike figyelmen kívül marad, akkor kívánatos meggyőződésünk arról, a dolog nem így áll. Ígyekszem majd követhi e szabályt. Még így is mindenképpen igaz azonban, hogy az igazságosság elméletének megalkotottsága ugyanúgy megmutatkozik a következményeiben, mint abban, hogy első megközelítésre mennyire fogadhatjuk el kiindulópontjait. E kiindulópontokat valójában nem lehet cél-szerűen elkiütönlteni, s ezért az intézményi kérdések első pillantásra a filozófiától messzire vezető elemzése, ahogyan azt majd különösen a könyv második részében tesszük, csakugyan nélkülözhetetlen.

16. § LÉNYEGES TÁRSADALMI HELYZETEK

Az igazságosság két elvét a társadalom alapszervezetére alkalmazva elfoglaljuk bizonyos reprezentatív egyének helyzetét, s megvizsgáljuk, miként fest onnan nézve a társadalmi rendszer. A társadalmi különbségek elve megkívánja például, hogy az előnyösebb helyzetűek jobb kilátásai javítsanak a legkevésbé előnyös helyzetűek kilátásain. Vagy amint olykor kevésbé pontosan mondom: a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek minden lényeges társadalmi helyzet esetében a reprezentatív személyek érdekét kell szolgálniuk. Az e helyzeteket elfoglalók perspektívája egy kellőképpen általános nézőpontot határoz meg. Persze nem kell minden társadalmi helyzetet számitásba vennünk. Hisz például nem csupán gazdák léteznek, de tehenészetel, gabona- vagy zöldségtermesztéssel foglalkozó gazdák is, és ugyanezt vég nélkül elmondhatjuk más foglalkozások és csoportok esetében is. Ha a helyzetek ilyen sokaságát kell figyelembe vennünk, sosem lesz egyszerű és jól kezelhető elméletünk. Ilyen sok ellentétes igényt nem lehet értékelni. Meg kell határoznunk ezért néhány olyan helyzetet, amelyek a többinél alapvetőbbek, és amelyek megfelelő nézőpontot biztosítanak a társadalmi rendszer megítéléséhez. Ily módon e helyzetek kiválasztása az igazságosság elméletének részévé válik. Am milyen elv alapján határozzuk meg ezeket?

E kérdésre csak akkor tudunk válaszolni, ha nem felejtjük el, hogy mi az igazságosság alapvető problémája, és a két elv miként birkózik meg azzal. Az igazságosság elsődleges tárgya, mint hangsúlyoztam, a társadalom alapszervezete. Ez azért van így, mert az alapszervezet hatásai rendkívül mélyek, átfogóak, és már a születéstől kezdve érvényesülnek. A társadalmi együtlműködés előnyeinek megosztása során e szerkezet kedvez bizonyos kiinduló helyzeteknek. Ezeket az egyenlőtlenségeket igazítja ki a két elv. Az elvek kielégítése után már nincs akadály, hogy az emberek önkéntes cselekedeteiből, a szabad társulás elvével összhangban, további egyenlőtlenségek keletkezzenek. A lényeges társadalmi helyzetek tehát, hogy úgy mondjam, a megfélelően általánosított és összesített stathelyzetek. Amikor az általános nézőpont körvonalazásához kiválasztjuk a helyzeteket, az az eszme vezérel minket, hogy a két elv csökkenti igényeszk a természeti eseltelgesség és a társadalmi szerencse önkényességét.